

Вујадин Иванишевић

ОСТАВА "ЕЛЕКТРОН" ТРАХЕЈА ТЕОДОРА АНЂЕЛА ИЗ НИШКЕ ОБЛАСТИ¹

Реконструкција остава новца представља тежак задатак јер већ на самом почетку обраде налаза знамо да ће многа питања остати без одговора. Ово је нарочито јасно код депоа откривених неколико деценија уназад, у оквиру којих се сусрећемо са бројним непознаницама везаним почев од места налаза, преко састава, до времена похрањивања.

Приликом реституција остава потребно је сакупити бројне податке расуте по архивама и списима у оквиру којих налазимо вредне описе, али и цртеже и фотографије новца, као и по збиркама музеја или колекција који често чувају новце пронађене у оставама. Не мање важни су и подаци дати у бројним радовима објављеним у стручним публикацијама, као и у аукцијским каталозима.

Проучавајући византијски новац уочили смо да се у оквиру низа радова, као и у двема великим збиркама, Народног музеја у Београду и Дамбартом Оукс колекције у Вашингтону, појављује једна група сребрног новца Теодора Анђела (1224-1230), солунског цара која највероватније потиче из јединственог налаза. У питању је, како ћемо даље видети, остава новца откривена почетком тридесетих година 20. века у области Ниша, важног античког и средњовековног раскршћа.

Новац из ове остава спомињан је у литератури у више на- врата. Први пут наведен је у чланку Јозе Петровића, објављеном 1935. године, посвећеном откупу два сребрна новца Теодора Анђела за збирку Музеја кнеза Павла.² Аутор је поред ова два трахеја, без ближих података, објавио других осам новчића из збирке Зарије Марковића из Београда са свим потребним описима и фотографијама два примерка. То су једини подаци које нам је аутор оставио, иако је већ тада било јасно да се ради о скупном налазу.

¹ Радна верзија овог рада прочитана је на редовној седници Француског нумизматичког друштва у Паризу, 2. септембра 2001. године.

² Петровић, 1935, 30 - 32.

Двадесет година касније, 1956. године, Растислав Марић публиковао је два поменута примерка набављена за Музеј 1935, везујући их, по први пут, за оставу новца откривену у области Ниша 1935? године.³ Исти аутор је 1962. објавио четири нова трахеја набављена за збирку Народног музеја годину дана раније од Станислава Симоновића из Београда.⁴ Овога пута, да забуна буде већа, објављени примерци нису доведени у везу са већ поменутиим налазом, као и са примерцима из збирке З. Марковића објављеним од стране Ј. Петровића.

У међувремену, 1960. године, бугарски нумизматичар Теодор Герасимов, обрадио је новце солунског царства. У каталогу његовог рада приказани су, поред примерака описаних код Ј. Петровића, и два нова која према аутору припадају јединственој остави новца. Један примерак налазио се у Софији, док је други био понуђен на продају 1938. године на аукцији у Базелу.⁵

Остава је нашла своје место и у студији Дејвида Меткалфа о новцу у југоисточној Европи. У овом исцрпном делу налаз је, с обзиром на бројне недоречености, споменут само сумарно.⁶ Депо новца је наведен и у попису остава пронађених на тлу Југославије који је објавио И. Мирник 1981. године. Дати подаци о налазу су, нажалост, погрешни и некомплетни. Аутор је навео да је реч о депоу новца у коме су се налазиле бакарне стамене □ трахеји никејског цара Теодора II Ласкариса (1254-1258) (!) коване у Солуну.⁷

На крају ове библиографске претраге треба додати да је налаз споменут и у личном досијеу Томаза Бертелеа који је саставио његов син 1973. године и који је, фотокопиран у неколико примерака, подељен великим светским збиркама византијског новца. У овом досијеу, на првој страни, приказана су три примерка "електрон" трахеја Теодора Анђела са напоменом "*da Belgr.*"⁸. Поред ових података налазимо и друге. Тако Т. Бертеле спомиње новце објављене од стране Ј. Петровића, као и још један примерак са аукције куће Cahn из 1938. године иза којег је ставио напомену "*da tesorette Belgrad.*"⁹

Остава, иако споменута у више наврата у бројним часописима, као и у личном Досијеу Т. Бертелеа, није нашла своје место у студији Мајкла Хендија,¹⁰ као и у новом Каталогу колекција Дамбартон Оукс и Вајтмор,

³ Марић, 1956, 351 - 352: Новац је набављен од Радована Филиповића, рудара из Беле Паланке. Остали примерци из ове оставе су, према аутору, продати у иностранству.

⁴ Марић, 1962, 21 - 23

⁵ Герасимов, 1960, 381 - 398, бр. 3 и 12: Münzhandlung Basel, Liste, 13 (1938), br. 292.

⁶ Metcalf, 1965, 201; Metcalf, 1979, 133 i 210.

⁷ Mirink, 1981, 100, br. 417.

⁸ Bertelè, Dosije, 1.

⁹ Bertelè, Dosije, 1: Cahn 10 (1938), br. 895.

¹⁰ Hendy, 1969.

објављеном 1999. године.¹¹ Тако за новце из Дамбартон Оукс збирке, који су раније припадали колекцији Бертеле, не стоји податак да потичу из оставе, иако је код Т. Бертелеа јасно назначено да долазе из Београда, прецизније из оставе Београд.

Појава ретких сребрних трахеја Теодора Анђела у литератури у мањим групама, које су неретко повезане са оставом новца, која је код Т. Бертелеа означена као налаз из Београда, а код Р. Марића из области Ниша, дозвољава нам да са доста ваљаних аргумената ове новце доведемо у везу са јединственим открићем. Податак наведен код Т. Бертелеа односио би се, према нама, на место куповине, јер су примерци из ове оставе, након откривања, доспели у београдске збирке, одакле су, продати Музеју кнеза Павла 1935. године, односно Народном музеју у Београду 1961. и 1973. године. Остали новци из ове оставе су, убрзо након откривања, продати у иностранству, приватним колекционарима, аукцијским кућама, а верујемо и музејима. Имајући ово у виду, као место налаза оставе, можемо одредити, следећи Р. Марића, област Ниша.

Приликом реконструкције оставе нашу пажњу морали смо да усредсредимо на једну врсту новца, на "електрон" трахеје - трикефалоне Теодора Анђела, тип В према М. Хендију,¹² будући да друга ковања нисмо могли повезати са нашим оставом. Овде ћемо се, упркос томе, задржати на проблему састава оставе да бисмо приказали које све дилеме могу пратити реконструкције једног оваквог налаза.

Наиме, запазили смо да су се, практично у исто време, када је депо из области Ниша доспео на нумизматичко тржиште, 1935. године, непосредно после откривања, и затим почетком 1960, појавили и новци српског краља Стефана Радослава (1228-1234). Први примерак публикован је од стране Ј. Петровића 1938,¹³ а други од стране Р. Марића 1962. године.¹⁴ Поставља се питање да ли ове новце можемо довести у везу са нашим налазом будући да се ради о емисијама које су коване у приближно исто време када и новци Теодора Анђела и истим номиналама, "електрон" трахејима?¹⁵ Упркос овим подударностима, поменуте примерке тешко можемо повезати са оставом из области Ниша из два основна разлога. Први је само стање новца - оба примерка су пробушена, с тим што је први накнадно позлаћен, а други је опсечен. Други разлог је да ниједан од два поменута аутора није повезао новце Стефана Радослава за било какав скупни налаз. Ни остале познате примерке "електрон" трахеја Стефана Радослава, један из бивше збирке Недељковић¹⁶ и два из колекције Ермитажа,¹⁷ не можемо довести у везу, с обзиром на услове набавке и њихово стање, са депоом из области Ниша.

¹¹ Hendy, 1999, 551.

¹² Hendy, 1999, 551, DOC 2, Pl. XXXVIII.

¹³ Петровић, 1938, 16.

¹⁴ Марић, 1962, 24.

¹⁵ Иванишевић, 1998, 92; Иванишевић 2001, 88: претпоставио је почетак ковања новца Стефана Радослава после 1230. године.

Вратимо се "електрон" трахејима, тип В Теодора Анђела, као јединим сигурним ковањем заступљеним у депоу из области Ниша. На аверсу новца приказана је стојећа фигура Богородице Агиосоротисе, у туници и мафориону, спреда. На реверсу су дате стојеће фигуре деспота, лево, са стемом, дивитисионом, крагном и лоросом украшеним драгим камењем и св. Димитрија у краткој војничкој туници, оклопу и сагиону, десно, који предаје владару град са три куле.

Реституција налаза била је олакшана чињеницом, да су новци савесно објављени, иако често без фотографија, са подробним описима легенди аверса и реверса, као и са свим потребним техничким детаљима. На овај начин успели смо да идентификујемо исте новце који су се појављивали у неколико различитих радова. Тако је Р. Марић 1962. године публиковао четири примерка, од којих три налазимо споменута у раду Ј. Петровића, док су примерци објављени у Каталогу збирки Дамбартон Оукс и Вајтмор приказани у Досијеу Т. Бертелеа. Поред овога смо примерак набављен за Народни музеј 1973. године од Војислава Михајловића за који је продавац тврдио да потиче из Валандова, такође повезали са нашим налазом, будући да је објављен код Ј. Петровића заједно са фотографијом. Све у свему, успели смо да сакупимо 18 примерака који би припадали нашем налазу. Они су приказани у каталогу у оквиру кога су дати сви подаци, као и комплетна библиографија и порекло новца (Слика 1).

Верујемо да примерци који су се појавили на нумизматичком тржишту након 1935. године, потичу, највећим делом, из оставе новца откривене у области Ниша. Ову нашу тврдњу можемо поткрепити чињеницом да се ради о ретком новцу и да је до 1999. године ово била једина позната остава сребрних трахеја солунског владара Теодора Анђела.

Поменуте године, у једном гробу код св. Пантелејмона у Охриду откривена је, према Д. Размовској-Башевој,¹¹ кеса са 30 новчића, следећег садржаја: "електрон трахеј" Исака II, варијанта А (један примерак)¹² и "електрон" трахеји Теодора Анђела, тип А (десет примерака)¹³ и тип С (два примерка)¹⁴ и билон трахеји истог владара, тип А (седамнаест примерака).¹⁵

Иако се ради о оставама новца истог владара, ова два налаза јасно се издвајају по свом садржају. Налаз из Охрида садржи примерке "електрон" трахеја - тип А и С Теодора Анђела коване, према М. Хендију, у раздобљу од краја 1224. до 1227. године, а остава из Ниша "електрон" трахеје - тип В, емитоване после 1227. године.¹⁶ Према овоме, налаз из Охрида можемо датирати, око 1227. године, док би остава из области Ниша била похрањена

¹⁶ Недељковић, 1969, 31-39.

¹⁷ Guruleva, 1996, 66 - 73, Т. I. 1 † 2.

¹¹ Размовска-Бачева, 2001, 121-135; Razmovska-Baceva 2002, 309-325.

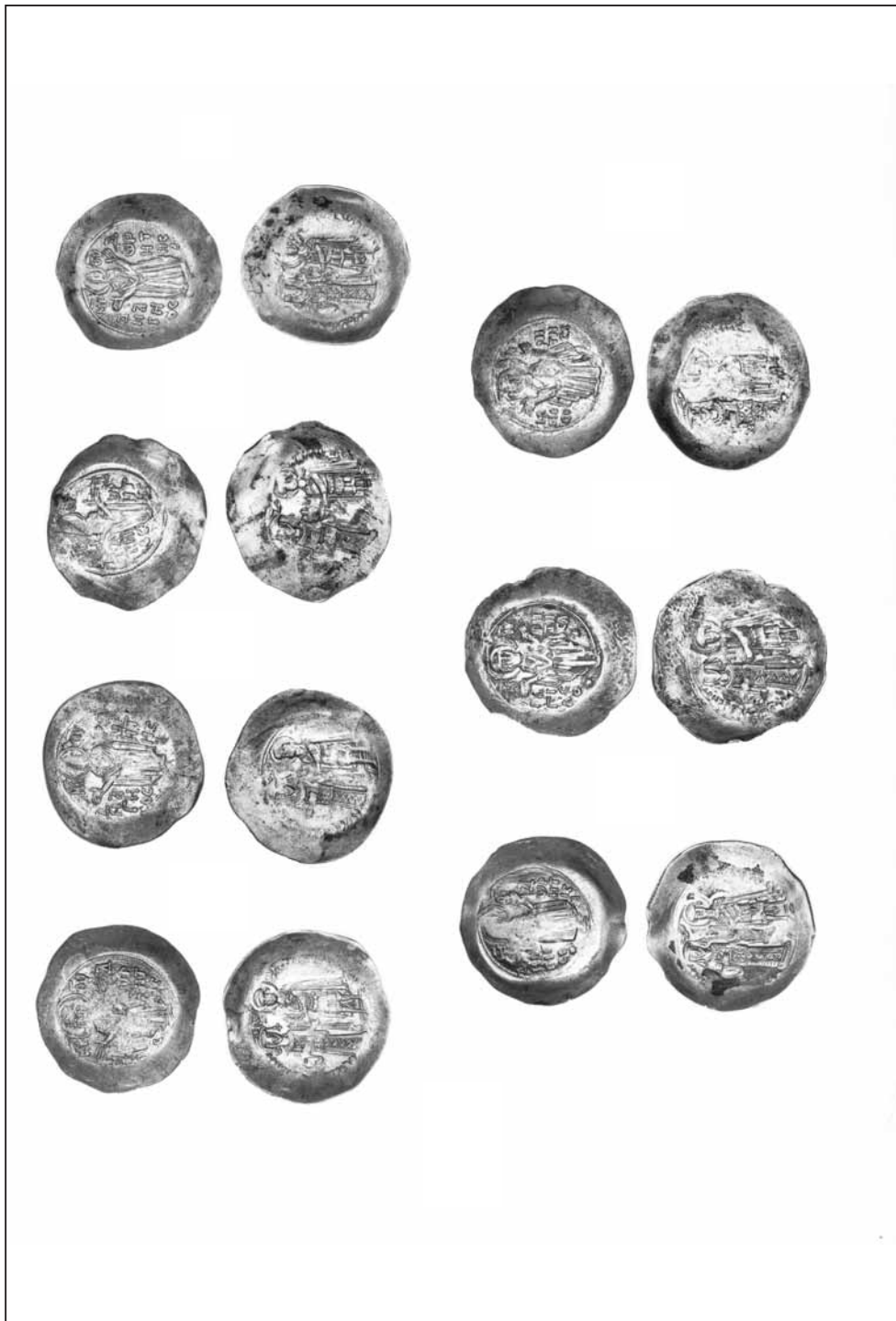
¹² Hendy, 1969, Pl. 20 .5.

¹³ Hendy, 1969, Pl. 37. 1-2.

¹⁴ Hendy, 1969, Pl. 37. 5-6.

¹⁵ Hendy, 1969, Pl. 37. 7-9.

¹⁶ Hendy, 1999, 545-548.

Sl. 1. "Elektron" traheji Teodora An|ela, tip V iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu

нешто касније, око 1230. године, будући да у њој, по свему судећи, није било другог новца, у првом реду његовог наследника Манојла Анђела (1230-1237).

Ковање новца Теодора Анђела било је организовано по узору на претходно раздобље византијског новчарства са подлогом у златном иперпирону 12. века. Коване су номинале од "електрона", прецизније сребра, билона, односно бакра и чистог бакра, изузимајући једино оне у злату. Са друге стране, новине у новчарству солунског царства, карактеристичном по истанчаном стилу и прецизној изради, огледале су се превасходно у избору нових мотива. Поменимо емисију са представом ведуте Солуна и приказом бедема ојачаног са три куле и натписом ΠΟΛΙΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, као и ону са сликом цара са крилима.¹¹ Другу новост представљало би ковање, уколико је претпоставка М. Хендија тачна, емисија билон трахеја у циклусу од једне године. Тако је за Теодора Анђела забележено седам емисија за шест година, Манојла Анђела седам типова за седам година и Јована Анђела (1237-1242/1244) 6+6 (односно 8+8) за пет година владавине као цара и две као деспота.¹²

Поврх свега, унутрашња организација ковања није нам позната. Једино што можемо да додамо је да су емисије биле обележене посебним знацима - сиглама, као и да су назначене различитим детаљима у приказу инсигнија и одеће владара. Други важан сегмент раздвајања емисија представљају легенде на новцу које се, нарочито у случају типа В "електрон" трахеја - трикефалона Теодора Анђела, разликују.

Тип В је тако, према М. Хендију, раздвојен на основу натписа на више подваријанти у оквиру којих се јављају различите сигле: Δ-Δ, *-* , комбинација једног и другог знака, као и емисије без ознака. Поред овог уочили смо, што је већ раздвојено у оквиру типова А и С, да се и код типа В, јавља различит приказ лороса, али и саме круне - стеме која се у појединим случајевима завршава са три драга камена на врху, а у осталим је приказана без њих (Слика 2). Овај начин обележавања емисија срећемо и на ковањима Стефана Радослава.¹³

Остава "електрон" трахеја Теодора Анђела из области Ниша представља важан налаз за византијску и балканску нумизматику. Верујемо да је депо могуће допунити и са другим новцима Теодора Анђела, расутих по музејским и приватним збиркама. У овом раду покушали смо да одговоримо на низ питања везаних за место налаза, садржај депоа, као и оквирно време његовог похрањивања, свесни чињенице да то нису коначни одговори.

Распарчавање и уништавање остава, које је данас распрострањено више него раније и у чије трагове не можемо ући као што је био случај са

¹¹ Hendy, 1969, 267.

¹² Hendy, 1999, 120-121; 545-546.

¹³ Иванишевић, 1998, 94, сл. 2; Иванишевић, 2001, 89, табела 7.

оставом из области Ниша, представља ненадокнадив губитак података о циркулацији новца на тлу Балкана, као и извора за историју новца у средњовековној Србији.

Каталог

Сви примерци новца из оставе припадају једној врсти ковања "електрон" аспрон трахеја Теодора Анђела: М. Hendy, *Catalogue of the*

Комбинација	Стема	Лорос
A	 a	 a
B	 b	 a
C	 b	 b

Slika 2. Prikazi steme, prependicularija i lorosa na "elektron" trahejima Teodora Anđela tip V

Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. 4.2, Washington D.C., 1999, 551, tip B, DOC 2:

Аверс: ΜΠ–ΘΥ ΝΑΓΙΟΣ ΨΡΗΤΗΣΑ - натпис у два реда.

Стојећа фигура Богородице Агисоротисе, у тунци и мафориону, приказана спреда.

Реверс: ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΔΕΣПОΤΗΣ Ο ΑΓΙΟΣ ΔΙΜΗΤΡΙΟΣ -

натпис по ободу.

Стојеће фигуре деспота, лево и св. Димитрија, десно који предаје владару град са три куле. Цар носи стему,

дивитисион, крагну и лорос украшен драгим камењем, а светитељ кратку војничку тунику, оклоп и сагион. *Manus Dei* у горњем средишњем пољу.

У оквиру ове врсте срећемо бројне варијетете натписа и сигли, као и детаља инсигнија и одеће (Слика 2). Поменуте разлике приказане су у каталогу (* - примерци означени звездицом приказани су на фотографијама - слика 1).

Br.	AVERS			REVERS	Te- i-n a	Pro- mer	Biblio- grafija
	Natpis	Si- gla	De- taq̃	Natpis			
1.	MP-ΘV NA WP GN NT OC HC A	Δ-Δ	?	[]OTIS[]	2,73	28	Petrovi} 1935, 32, br. 7; Gerasimov 1960, 385, br. 10 ¹¹ .
2.	MP-ΘV HA WP GH HT OC HC A	Δ-Δ	V?	OSOΔYROSΔS- OAG[]	2,48	28	Bertelè, Dossier, 1, br. 3 (Belgr.): Cahn 10, 1938, br. 895 !?; Hendy 1969, Pl. 37.3; DOC 2a.1. ¹²
3.	MP-ΘV HA WP GH HT OC HC A	Δ-Δ	V?	ΘEOΔWPOSΔES	1,95	29	Bertelè, Dossier, 1, br. 4 (Belgr.): Bertelè (Morrisson) 1978, Pl. VI.81; DOC 2a.2, Pl. XXXVIII. ¹³
4.	MP-ΘV HA WP GH HT OC HC A	Δ-Δ	A-V	ΘEOΔWPOSΔES	-	-	Bertelè, 1958, 234, nap. 1, sl. 6. ¹⁴

¹¹ Смештај непознат (ex. збирка З. Марковић).

¹² Смештај: Dumbarton Oaks (ex. збирка Bertelè)

¹³ Смештај: Dumbarton Oaks (ex. збирка Bertelè)

¹⁴ Смештај непознат (ex. збирка Bertelè?).

5.*	MP-0V HA WP GH HT []C HC A	Δ-Δ	A	ΘΕΟΔΩΡΟΣΔΕΣΠΟΤΙ S[]	2,65	28	Mari} 1956, 351-352, br. 2, sl. 5 i 6. ¹¹
6.*	MP-0V HA WP GH HT OC HC A	Δ-Δ	V	ΘΕΟΔΩΡΟΣΔΕΣ[]	2,36	28	Petrovi} 1935, 31, br. 2; Gerasimov 1960, 385, br. 5; Mari}, 1962, 22;23, br. 2, sl. 9. ¹²
7.*	MP-0V HA WP GH HT OC HC (A)	Δ-Δ	V	ΘΕ[]ΟΑΓΙΟΣΔΙΜ[]	2,24	29	Petrovi} 1935, 32, br. 4; Gerasimov 1960, 385, br. 7; Mari} 1962, 22;23, br. 1, sl. 8. ¹³
8.*	MP-0V HA WP GH HT OC HC A	Δ-Δ	A	ΘΕΟΔΩΡΟΣΔΕΣ[]	1,81	27	Petrovi} 1935, 31, br. 1, sl. 1a i 2b; Gerasimov 1960, 384;385, br. 4. ¹⁴
9.	MP-0V H[] WP G[] HT O[] HC A	Δ-Δ	?	[]	1,41	26	Bertelè, Dossier, 1, br. (2) (Belgr.); DOC 2a.3. ¹⁵
10.*	MP-0V HA WP GIO NT CO IC A	Δ-Δ *-	V	ΘΕ[]ΟΤ[]	2,72	28	Petrovi} 1935, 31, br. 3; Gerasimov 1960, 385, br. 6; Mari} 1962, 22;23, br. 3, sl. 10. ¹⁶

¹¹ Смештај: Народни музеј Београд IX 3/14; набављен од Р. Филиповића из Беле Паланке, 1935. год.

¹² Смештај: Народни музеј Београд О 667; набављен од С. Симоновића из Београда, 1961. год. (ex. збирка З. Марковић)

¹³ Смештај: Народни музеј Београд О 667; набављен од С. Симоновића из Београда, 1961. год. (ex. збирка З. Марковић)

¹⁴ Смештај: Народни музеј Београд О 949; набављен од В. Михаиловића 1973. год. према коме је овај примерак нађен у Валандову! (ex. збирка З. Марковић).

¹⁵ Смештај: Dumbarton Oaks (ex. збирка Bertelè)

¹⁶ Смештај: Народни музеј Београд О 667; набављен од С. Симоновића из Београда, 1961. год. (ex. збирка З. Марковић).

11.	MP-0V HA WP GI HT OC HC		?	ΘΕΟΔΟ[]ΔΕС[]	-	29	Münzhandlung Basel, Liste, 13 (1938), br. 292; Gerasimov 1960, 385, br. 12. ¹¹
12.	MP-0V IA PH GI TH AC CA	*.*	?	[]ΔΕSPOT[]	2,15	26	Petrovi} 1935, 32, br. 5; Gerasimov 1960, 385, br. 8. ¹²
13.	MP-0V IA PH GI TH AC CA	*.*	?	[]ΟΑΓΙΟΣΔ[]	-	-	Petrovi} 1935, 32, br. 6; Gerasimov 1960, 385, br. 9. ¹³
14.	MP-0V IA PH GI TH AC CA	*.*	?	ΘΕΟΔΟΡΟΣΔΕSPOT IS[]	2,90	29	Petrovi} 1935, 32, br. 8, sl. 1b i 2a?; Gerasimov 1960, 385, br. 11. ¹⁴
15.	MP-0V (I)A PH GI TH AC CA	.*	?	[]ΙС ΟΑΓΙΟΣΔ[]	-	28	Gerasimov 1960, 385, br. 3, fig. 1.1. ¹⁵
16.*	MP-0V IA PH ΓI TH AC CA O	*.*	A	ΘΕΟΔΩΡΟ СΔΕSPOTIC[]	1,98	29	Mari} 1956, 351‡352 br. 1, sl. 6 i 5. ¹⁶
17.*	MP-0V IA PH GIO TH CO CA		S	[]ΟΑΓΙΟΣ[]	1,45	28	Mari} 1962, 22‡23, br. 4, sl. 11. ¹⁷

¹¹ Смештај непознат (ex. збирка З. Марковић?).

¹² Смештај непознат (ex. збирка З. Марковић).

¹³ Смештај непознат (ex. збирка З. Марковић).

¹⁴ Смештај непознат (ex. збирка З. Марковић).

¹⁵ Смештај Софија? (ex. збирка З. Марковић).

¹⁶ Смештај: Народни музеј Београд IX 3/13; набављен од Р. Филиповића из Беле Паланке, 1935. год.

¹⁷ Смештај: Народни музеј Београд O 667; набављен од С. Симоновића из Београда, 1961. год.

18.	MP-0V WP PH IT TH AT CA	.*	V	ΘΕΟΔ[]ΟΓΙΟ[]	2,23	28	Bertelè, Dossier, 1, br. 5 (Belgrad.); Hendy 1969, Pl. 37.4; DOC 2b. ¹¹
-----	----------------------------------	----	---	----------------	------	----	--

BIBLIOGRAFIJA

- Bertelè, 1958 T. Bertelè, *La Vergine Aghiosoritissa nella numismatica bizantina*, *Revue des études byzantines* 16 (1958), 233-234.
- Bertelè, (Morrisson) 1978 T. Bertelè, *Numismatique byzantine* (C. Morrisson), Wetteren 1978.
- Bertelè, Dossier T. Bertelè, *Monete bizantine 1222-1453* (Note di studio personali), 1973.
- Герасимов, 1960 Принос към нумизматиката на Солунската империя, *Изследвания в чест на Марин С. Дринов*, София, 1960, 381 – 398.
- Гурулева, 1996 Византийские традиции в монетной чеканке Сербии в первой половине XIII века, *Государственный Эрмитаж*, 1996, 62–75.
- Hendy, 1969 M. F. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington D.C. 1969.
- Hendy, 1999 M. Hendy, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Alexius I to Michael VIII, 1081-1261*, Vol. 4.1-2, Washington D.C. 1999.
- Иванишевић, 1998 В. Иванишевић, Новац краља Радослава, *Зборник радова Византолошког института* 37 (1998), 87-95.
- Иванишевић, 2001 В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001.
- Марић, 1956 Р. Марић, Из нумизматичке збирке Народног музеја III, *Старинар* V-VI, 1955 (1956), 350-355.
- Марић, 1962 Р. Марић, Из нумизматичке збирке, *Зборник радова Народног музеја* 3 (1962), 12-25.
- Metcalf, 1965 D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Thessaloniki 1965.
- Metcalf, 1979 D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London 1979.
- Mirnik, 1981 I. Mirnik, *Coin Hoards in Yugoslavia*, Oxford 1981.
- Недељковић, 1969 Љ. Недељковић, О првом српском новцу. Прилог за историју српског народа, *Зборник Музеја примењене уметности* 13 (1969), 31-39.

¹¹ Смештај: Dumbarton Oaks (ex. zbirka Bertelè).

- Петровић, 1935 J. Петровић, *Theodorus Angelus Comnenus Ducas* 1222-1230, Нумизматичар 2 (1935), 30-32.
- Petrovic, 1938 J. Petrovic, *Najstariji srpski novac*, Umetnicki pregled 2 (1938), 16.
- Razmovska-Baceva, 2001 D. Razmovska-Baceva, *Hoard of Late Byzantine Coins of Theodore Angelus Comnenus Ducas (1224-1230) Found in 1999. at the Site of Plaošnik St. Pantelejmon, Ohrid*, Macedonian Numismatic Journal 4, 2000 (2001), 121-135.
- Размовска-Бачева, 2002 Д. Размовска-Бачева, Депо на доцновизантиски монети на Теодор Ангел Комнен Дука (1224–1230 год) пронајдени во 1999 год. на лок. ПлаоЈуник "Св. Пантелејмон" Охрид, Нумизматичките наоди од југозападниот дел на Република Македонија од V век п.н.е. до XIV век, Охрид 2002, 309–325.

Vujadin Ivanišević

TRÉSOR "D'ÉLECTRUM" TRACHÉA DE THÉODORE ANGE PROVENNANT DE LA RÉGION DE NIŠ

Durant l'étude de la circulation de la monnaie byzantine en Serbie on a identifié dans une série de travaux, ainsi que dans les médaillers des deux grandes collections, du Musée national de Belgrade et de Dumbarton Oaks à Washington, un groupe de monnaies d'argent de Théodore Ange (1224–1230), empereur de Thessalonique, qui provient très vraisemblablement d'une même trouvaille. Il s'agit, en l'occurrence, d'un trésor monétaire découvert au début des années trente du XXe siècle dans la région de Niš, important carrefour routier aux époques antique et médiévale.

Diverses monnaies de ce dépôt ont à plusieurs reprises fait l'objet de mentions dans la littérature spécialisée. La première d'entre elles consiste en un article de Jozo Petrovic, publié en 1935, signalant le rachat de deux trachéa d'argent de Théodore Ange pour la collection du Musée du prince Paul. Outre ces deux pièces, évoquées sans autre donnée précise, ce même texte renferme la publication de huit autres monnaies faisant partie de la collection de Zarija Markovic de Belgrade, avec toutes les descriptions nécessaires et photographies de deux d'entre elles. Il s'agit là des seules données que nous a laissées cet auteur, alors qu'il était déjà évident que toutes ces monnaies provenaient d'une seule et même trouvaille.

Vingt ans plus tard, en 1956, Ratislav Maric a publié les deux exemplaires rachetés pour le Musée du Prince Paul en 1935, en les rattachant, pour la première fois, à un trésor monétaire mis au jour dans la région de Niš en 1935 ? En 1962, ce même auteur a publié quatre nouveaux trachéa rachetés un an plus tôt pour la collection du Musée national à Stanislav Simonovic, collectionneur de Belgrade. Cette

fois-ci, comme pour ajouter à la confusion, aucune relation n'a de nouveau été établie tant avec la trouvaille déjà mentionnée qu'avec les monnaies de la collection de Z. Markovic publiés par J. Petrovic.

Entre temps, dans un article consacré à la représentation de la Vierge hagosorotissa sur la monnaie byzantine, T. Bertelè a publié un exemplaire qui provenait d'un dépôt "trouvé en Yougoslavie".

Notre trésor et certaines de ses monnaies sont également évoqués en 1960 par le numismate bulgare, Teodor Gerasimov, dans un article sur la monnaie de l'Empire de Thessalonique. Le catalogue accompagnant ce travail présente, outre les huit trachéa décrits chez J. Petrovic, deux nouveaux exemplaires qui, d'après cet auteur, appartiennent à notre dépôt. Un de ces exemplaires se trouvait alors à Sofia, alors que le second avait été proposé en 1938 à une vente aux enchères s'étant tenue à Bâle.

Cette trouvaille monétaire des environs de Niš a de même trouvé place dans l'étude de David Metcalf sur la monnaie en Europe du sud-est. Cette mention reste à nouveau très sommaire en raison des nombreuses incertitudes à son égard. Elle apparaît encore dans l'inventaire des trésors trouvés sur le sol de Yougoslavie, qui a été publié par I. Mirnik en 1981. Les données proposées à son sujet y sont malheureusement erronées et incomplètes. Cet auteur estime notamment qu'il est question d'un dépôt de monnaie qui renfermait des stamini - trachéa de cuivre de l'empereur de Nicée Théodore II Lascaris (!) frappées à Thessalonique.

Pour clore cette investigation bibliographique il convient d'ajouter que notre trouvaille est également mentionnée dans le Dossier personnel de Tommaso Bertelè, où son présentés, en première page, trois exemplaires "d'électrum" trachéa de Théodore Ange avec la mention "da Belgr.". S'y ajoutent quelques autres données comme, par exemple, la mention par T. Bertelè des monnaies publiées par J. Petrovic, ainsi que d'un autre exemplaire proposé lors d'une vente aux enchères de la maison Cahn en 1938 à la suite de laquelle il a noté "da tesorette Belgrad."

Bien que signalé à plusieurs reprises dans de nombreuses revues, ainsi que dans le Dossier de T. Bertelè, notre trésor n'a pas trouvé place dans l'étude de Michael Hendy, ni dans le nouveau Catalogue des collections de Dumbarton Oaks et de Whitmore, publié en 1999. Ainsi, ce dernier ne signale nullement que les monnaies de Dumbarton Oaks, originaires de la collection de Bertelè, proviennent d'un dépôt, bien que T. Bertelè ait clairement indiqué qu'elles viennent de "Belgrade", plus précisément du "trésor de Belgrade".

L'apparition dans la littérature, sous forme de petits groupes, de ces rares trachéa d'argent de Théodore Ange, et leur mise en relation avec un dépôt monétaire désigné, chez T. Bertelè, comme une trouvaille provenant de Belgrade et, chez R. Maric, de la région de Niš, nous permettent, de façon suffisamment argumentée, de mettre ces monnaies en relation avec une seule et même découverte. La mention de Belgrade chez T. Bertelè se rapporterait, selon nous, au lieu d'achat des monnaies en question, puisque, au lendemain de la trouvaille, des exemplaires sont parvenus dans des collections belgradoises, d'où ils ont été vendus au Musée du Prince Paul en 1935 et, plus tard, au Musée national de Belgrade en 1961 et 1973. Simultanément, d'autres exemplaires ont été vendus à l'étranger, à des collectionneurs privés, des maisons de ventes aux enchères, et aussi, comme nous le pensons, des musées. Ayant ceci en vue, et à l'instar de R. Maric, il est possible de voir dans la région de Niš le lieu de trouvaille de ce dépôt.

Lors de la reconstruction du trésor toute notre attention s'est concentrée sur un seul type de monnaie, à savoir "l'électrum" trachy - "trikephalon". de Théodore Ange, type B d'après M. Hendy, compte tenu de l'impossibilité de lui rattacher d'autres frappes. Malgré tout, nous nous arrêterons ici sur la question même de la composition du trésor afin de montrer quel type de dilemme peut se poser lors de la reconstruction d'une telle trouvaille.

En l'occurrence, nous avons noté l'apparition, presque simultanée à celle d'exemplaires de notre trésor sur le marché numismatique, en 1935, peu après sa mise au jour, et au début de l'année 1960, de monnaies du roi serbe Stefan Radoslav. Un premier exemplaire a été publié par J. Petrovic en 1938, et un second par R. Maric en 1962. La question s'est donc posée de savoir si ces monnaies pouvaient être mises en relation avec notre trouvaille de Niš compte tenu qu'il s'agit d'émissions dont la frappe est approximativement contemporaine de celle des monnaies de Théodore Ange et qui présentent les mêmes nominaux - les "électrum" trachéa. Nonobstant ces coïncidences, on ne peut que difficilement établir un lien entre ces deux exemplaires et notre dépôt, et ce pour deux raisons principales. Premièrement, en raison de leur état même - tous deux sont percés, le premier ayant été ultérieurement doré et le second étant fortement rogné. Deuxièmement, aucune des deux auteurs mentionnés n'a rattaché ces monnaies de Stefan Radoslav à une quelconque trouvaille collective. Plus largement, aucun des autres exemplaires connus "d'électrum" trachéa de Stefan Radoslav, qu'il s'agit de celui provenant de l'ancienne collection Nedeljkovic ou des deux exemplaires de la Collection de l'Ermitage, ne saurait être mis en relation avec le trésor de la région de Niš.

Revenons donc aux "électrum" trachéa, type B, de Théodore Ange, en tant que seule frappe sûre présente dans le trésor de la région de Niš. La restitution de cette trouvaille a été facilitée par le fait que les monnaies en question ont été consciencieusement publiées, bien que souvent sans photographie, avec descriptions détaillées des légendes sur le droit et le revers, ainsi que tous les détails techniques indispensables. Ceci nous a permis d'identifier les mêmes monnaies qui apparaissaient dans différents travaux. Ainsi, trois des quatre exemplaires publiés par R. Maric en 1962 avaient déjà été décrits dans l'article de J. Petrovic, alors que les monnaies publiées dans le Catalogue des collections de Dumbarton Oaks et de Whittemore figurent également mentionnées dans le Dossier de T. Bertelè. Outre cela, nous fondant sur sa publication accompagnée d'une photographie chez J. Petrovic, nous avons également rattaché à notre trésor une monnaie achetée en 1973 pour le Musée national de Belgrade à Vojislav Mihajlovic qui affirmait qu'elle provenait de Valandovo. Au total, ce sont donc 18 exemplaires ayant probablement appartenu à notre trouvaille qui ont pu être réunis et que nous présentons dans le catalogue, accompagnés de toutes les données les concernant, de leur bibliographie complète et de leur origine (fig. 1).

Nous pensons donc que les exemplaires "d'électrum" trachéa proposés sur le marché numismatique après 1935 proviennent pour la plupart du dépôt monétaire de la région de Niš. Cette affirmation est étayée par le fait qu'il s'agit là d'une monnaie rare et que ce dépôt est resté jusqu'en 1999 la seule trouvaille collective connue "d'électrum" trachéa de l'empereur de Thessalonique Théodore Ange.

En 1999, d'après D. Razmovska-Baceva, une tombe voisine de l'église Saint-Pantéléimon à Ochrid a livré un sac contenant 30 monnaies se répartissant de

la façon suivante: "électrum" trachy d'Isaac II, variante A (1 exemplaire), "électrum" trachéa de Théodore Ange, type A (10) et type C (2), et billon trachéa de ce même souverain, type A (17).

Bien que constitués par des monnaies d'un même souverain, ces deux trésors apparaissent comme des trouvailles très distinctes l'une de l'autre. Celle d'Ochrid renferme en effet des exemplaires "d'électrum" trachéa - type A et C de Théodore Ange, frappés selon M. Hendy, dans un laps de temps allant de la fin 1224 à 1227, alors que celle de la région de Niš contient des "électrum" trachéa - type B, émis après 1227. Par conséquent, le trésor d'Ochrid peut être daté vers 1227, alors que celui de la région de Niš aurait été enfoui un peu plus tard, vers 1230, compte tenu, selon toute évidence, qu'il ne renfermait aucune autre monnaie, et notamment de Manuel Ange, successeur de Théodore Ange.

Le monnayage de Théodore Ange a été organisé sur le modèle de la période précédente du système monétaire byzantin, basé sur l'hyperpère d'or du XIIe siècle. A l'exception de nominaux en or, on a frappé des nominaux "d'électrum" précisément d'argent, de billon, voir de cuivre et en cuivre. Simultanément, ce monnayage de l'Empire de Thessalonique, caractéristique par la finesse de son style et sa facture précise, dénote certaines nouveautés, principalement dans les innovations iconographiques. Nous mentionnerons l'émission avec une vue de Thessalonique ceinte de remparts flanqués de trois tours, ainsi que celle représentant l'empereur ailé. Une seconde nouveauté aurait consistée, si la supposition de M. Hendy est exacte, dans le fait que les émissions de billon trachy ont été frappées dans un cycle d'un an.

Malgré tout, l'organisation interne de ce monnayage reste une inconnue. Nous pouvons uniquement noter que chaque émission portait un signe - sigle spécifique et était aussi caractérisée par des différences au niveau de détails dans la représentation des insignes et de l'habit du souverain. Un second élément permettant de distinguer les émissions "d'électrum" trachéa † "trikephalon" de Théodore Ange est constitué par les légendes qui diffèrent fortement, surtout dans le cas du type B.

D'après M. Hendy, le type B pourrait se scinder, sur la base des inscriptions, en plusieurs sous variantes dans le cadre desquelles apparaissent divers sigles: $\Delta-\Delta$, $*-*$, une combinaison de ces deux signes, ainsi que des émissions sans signes. Outre cela, nous avons remarqué, comme cela a déjà été noté pour les types A et C, qu'au sein du type B aussi apparaissent aussi différentes représentations du losos et de la couronne † stéma dont la partie supérieure est, dans certains cas, ornée de trois pierres précieuses et dans d'autres non (fig. 2). Nous retrouvons cette façon de marquer les émissions sur les frappes de Stefan Radoslav.

Le trésor "d'électrum" trachéa de Théodore Ange découvert dans la région de Niš apparaît déjà comme une trouvaille importante pour la numismatique byzantine et balkanique. A en juger par le nombre d'exemplaires identifiés et leur apparition dans de nombreux travaux, nous pensons que ce dépôt pourrait encore être complété par d'autres monnaies de Théodore Ange dispersées dans les musées et les collections privées. Dans l'état actuel des choses nous avons essayé d'apporter quelques des réponses aux questions concernant le lieu où à été trouvé ce trésor, son contenu, ainsi que la datation approximative de son enfouissement, tout en étant conscient qu'il ne peut s'agir de réponses définitives.

Traduction: Pascal Donjon